

Aleksandar Štulhofer

NEVIDLJIVA RUKA TRANZICIJE: OGLEDI IZ EKONOMSKE SOCIOLOGIJE

Razvoj i okoliš (biblioteka časopisa
"socijalna ekologija") Hrvatsko sociološko
društvo, Zagreb, 199 str.

Tijekom proteklog desetljeća Aleksandar Štulhofer objavio je pozamašan broj radova s područja ekonomske sociologije, uglavnom nedogmatski utemeljenih na teorijama racionalnog izbora i sociokulturnog kapitala. Od ukupno dvadesetak radova izvorno objavljenih u ekonomskim, politološkim i sociološkim časopisima, njih devet je odabrano i dopunjeno za objavljivanje u ovoj knjizi.

Tranzicija pred ekonomsku sociologiju postavlja niz zadaća i izazova koje ova treba ne isključivo samozadovoljno opisivati i analizirati, već i pragmatički predlagati mjere za bolju budućnost društva. To je pozicija Štulhofera koji nauštrb bogatstva tema i teorija preko relativno jednostavnog modela uvodi prijeko potrebnu teorijsko-komunikacijsku poveznicu prema ekonomici i ekonomistima.

Prvi dio knjige *Racionalnost i njezine granice* pruža pregled osnovnih kategorija teorije racionalnog izbora i njenih modifikacija.

U tekstu *Modeli akcije, refrakcija racionalnosti i strategijsko rezoniranje* Štulhofer navodi prednosti modela akcije pred krutim nametanjem struktura i metodološkog kolektivizma. Unutar ekonomističke varijante modela akcije egoistički *homo economicus* svojim je maksimizacijskim ponašanjem dijametralno suprotstavljen konformističkom *homo sociologicusu* sklonom optimizacijskom ponašanju. "Sladoledarski" eksperiment naznačio je da maksimizacijsko ponašanje slabi s uvođenjem društvenih ograničenja (tzv. refrakcija racionalnosti), ali i da slijeđenje vlastitih interesa može ograničiti djelovanje normi (tzv. strategijsko rezoniranje). Negdje između *homo economicusa* i *homo sociologi-*

cusa nazire se adaptivni egoist, čije djelovanje nastaje kao rezultat međudnosa vlastitih preferencija i pritiska okoline prije nego kao izraz normativno-afektivne komponente.

Tekst *Sociokulturne strategije racionalnog izbora* bavi se modelima racionalnog izbora. Posljednjih četvrt stoljeća, a pogotovo tijekom osamdesetih godina, redukcionistički modeli, preuzeti iz ekonomike, zasnovani na metodološkom individualizmu "pokorili" su dobar dio politologije i sociologije. Teorija racionalnog izbora (TRI) lako je razumljiva, jednostavna, univerzalno primjenjiva, te omogućava matematičko modeliranje i predikciju, oslanjajući se na ekonomistički neoklasični model aktera brata blizanca *homo economicusa*. Ortodokсни model TRI nije se pokazao dovoljno primjenjivim u stvarnosti te je doživio neke modifikacije. Suvremeni modeli TRI uzimaju u obzir "meku" ili kontekstualnu racionalnost. Interno, racionalnost je ograničena kognitivnim ograničenjima i postojanjem višestrukih ciljeva, dok je eksterno ograničena sociokulturnim utjecajima. Takav se akter pokazuje manje racionalnim na unutarnjem planu, ali više na vanjskom, društvenom planu. Ni takve modifikacije TRI-ja nisu dovoljne za adekvatno objašnjavanje ljudskog djelovanja koje uključuje kombinacije različitih tipova motiva te ulogu identiteta i kolektivnih aktera. Perspektivnija ekstenzija TRI-ja socioekonomski je model kombiniranih motiva, utemeljen na usidrenosti identiteta u male i velike sustave razmjene značenja, a koji uzima u obzir društvene mreže, identitete i solidarnost.

Drugi dio *Sociokulturni kapital, institucije i gospodarske akcije* bavi se evolucijom sociokulturnog kapitala i njegovom ulogom u procesu tranzicije.

U tekstu *Evolucija sociokulturnog kapitala* Štulhofer postavlja teorijski krajobraz u kojem se akterima pridružuju institucije, norme i sociokulturni kapital. Sociokulturni kapital (SKK) skupina je usvojenih normi, vrijednosti i vjerovanja dominantna u specifičnoj skupini/zajednici, koja se prenosi socijalizacijom, te predstavlja specifičan dio socijalnog kapitala (ukupnosti aktualnih i poten-

cijalnih resursa koje određena skupina ili društvena mreža može mobilizirati preko svojih članova) koji uključuje interpersonalnu stvarnost povjerenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti. Institucije, formalne i neformalne, vrše više funkcija koje služe njenim djelatnicima i/ili korisnicima, smanjuju transakcijske troškove, smanjuju vjerojatnost kolektivno iracionalnih ishoda individualne racionalnosti te održavaju hijerarhijsku strukturu autoriteta. Evolucija institucija usko je vezana uz profil SKK i razinu kooperativnosti koju ovaj uključuje. Vertikalno institucionalizirane zajednice/skupine manje su sklone mijeni, kooperativnosti i ograničenoj solidarnosti od horizontalno institucionaliziranih zajednica/skupina. Štulhofer predlaže sljedeću skicu modela institucionalne promjene: Akteri posjeduju ukorijenjenu racionalnost, ograničenu povijesno zadanim društvenim kontekstom. Strukturiranje SKK-a neintencijska je posljedica interakcije pojedinaca unutar specifične okoline koji tako grade i razgrađuju sustav ograničenja. Ako se neformalne institucije razvijaju kontinuirano, efikasni se sklopovi prenose učenjem i konformističkom transmisijom što vodi solidarnosti i pretežno horizontalnoj strukturiranosti SKK-a. Diskontinuirani ili izvanjski nametnuti razvoj institucija (kolonizacija) sažima solidarnost na primarnu solidarnost i pridonosi hijerarhizaciji i vertikalnoj strukturiranosti SKK-a. Konačno, i horizontalno i vertikalno institucionalizirani SKK stabilni su samoreproduktivni sustavi nejednake efikasnosti. Za izlazak iz spirale nekooperativnosti i oportunitizma te rast efikasnosti i pravednosti nužna je promjena profila SKK-a prema horizontalnom modelu. A to zahtijeva opsežne normativne i institucionalne promjene te vrijeme da se te promjene usvoje.

Rad *Sociokulturni kapital i gospodarska tranzicija* preciznije smješta sociokulturni kapital u kontekst tranzicije. Domišljata je metafora tranzicijskih zemalja kao bolnica gdje se pacijenti liječe od jednostranačja, planske privrede i oskudice. U takvim bolnicama političari su kirurzi, novinari anesteziolozi, konzilij čine strani savjetnici i financijeri, dok su pacijenti svi građani. Neoklasična šok-terapija koju su isprva prepisivali strani

savjetnici nije pružala zadovoljavajuće rezultate, pa Štulhofer predlaže terapiju zasnovanu na teorijama *path dependency* (uzimaju u obzir povijesnu dinamiku institucija) i novoj ekonomskoj sociologiji (sociokulturni utjecaj na gospodarski sustav). Organ na koji se intervencija koncentrira jest SKK, u ovom slučaju mjereno indikatorima dobrovoljnog udruživanja, povjerenja i reciprociteta. Empirijski nalazi (npr. Putnam), premda ponešto kontradiktorni, ukazuju kako je SKK ključan da bi institucije funkcionirale efikasno i na opće dobro, odnosno da bi tranzicija u liberalnu demokraciju bila uspješna. Dijagnoza za Hrvatsku je relativno loša iako slična drugim tranzicijskim zemljama; prisutan je relativno nizak stupanj povjerenja i udruživanja, dok je toleriranje oportunitizma visoko. Predložena terapija, o kojoj ovisi uspjeh društvene transformacije, jest pospješiti izgradnju i spriječiti mrvljenje SKK-a (u drugim tradicijama poznatije kao anomalija).

Peti tekst je kratak članak *O dijalogu između sociologije i ekonomike* u kojem Štulhofer ukazuje na potencijale infiltriranja sociološkog rezoniranja u neke sfere ekonomike. Nova ekonomska sociologija u stanju je unaprijediti ekonomske modele rasvijetljavajući tzv. "društvene petlje" – društvene mehanizme osjetljive na gospodarske aktivnosti s jakim povratnim djelovanjem. Tako je u devedesetim godinama u Hrvatskoj došlo do plodne interdisciplinarne suradnje mlade generacije ekonomista i sociologa. Međutim gubitak elegancije s jedne i strah od "ekonomskog imperijalizma" s druge strane dovoljna su garancija da će ekonomski i sociološki mainstream ostati međusobno prilično suzdržani.

Treći dio knjige *Sociokulturni aspekti tranzicijskog gospodarstva: hrvatski slučaj* obuhvaća nekoliko radova koji empirijski analiziraju društveni kontekst gospodarske tranzicije u Hrvatskoj.

Kulturna inercija i hrvatsko gospodarstvo pokušaj je procjene raširenosti sociokulturnih obrazaca razvijenih u prethodnom režimu: tradicionalizma/kolektivizma, državnog paternalizma, oportunitizma te nepovjerenja u institucije. Članak je zasnovan na *Svjetskom istra-*

živanju vrijednosti – Hrvatska 1995. što ga je provela Erasmus gilda. Osnovna hipoteza da će mlade generacije, kraće socijalizirane u proteklom sustavu, u manjoj mjeri iskazivati navedene obrasce, pokazala se vjerojatnom, osim u slučaju državnog paternalizma koji prihvaćaju sve dobne skupine. Raširenost korupcije i siromaštva percipira se kao izuzetno visoka, a potencijal za izlazak iz siromaštva relativno niskim. Negativno djelovanje tranzicijske stvarnosti očituje se u nepovjerenju mlade generacije spram države i zakona te u raširenom oportunizmu.

Tekst *Civilnost i percepcija gospodarske zbilje* zasnovan je na istraživanju *Sociokulturni aspekti tranzicije: Hrvatska 1996.* Civilnost se (mjerena indikatorima povjerenja i dobrovoljnog udruživanja) pokazala kao dobar prediktor negativne ocjene dotadašnjih tranzicijskih promjena. Viša razina civilnosti kod mladih naznačuje da uzrok njihove negativne ocjene tranzicijskog procesa valja tražiti u situacijskim reakcijama na tranzicijsku zbilju i politiku, a ne u kulturnom nasljeđu.

Sociokulturna dimenzija porezne evazije analizira razvoj sive ekonomije kao reakciju aktera na nove strukturalne (osiromašenje, povećana nejednakost, nezaposlenost i degradacija javnih usluga), institucionalne (privatizacija, porezna politika, efikasnost sankcioniranja) i sociokulturne uvjete. Pri analizi prihvatljivosti porezne evazije nije pronađen utjecaj sociokulturnog nasljeđa, ali je razina kulturnog kapitala, primanja i položaja u gospodarskom procesu, suprotno hipotezama, pozitivno povezana s prihvaćanjem porezne evazije. Takvi rezultati ukazuju da je neformalna ekonomija prvenstveno rezultat nove tranzicijske situacije u Hrvatskoj.

Posljednji rad *Proces privatizacije i hrvatska javnost* analizira percepciju glavnog zamašnjaka tranzicije – privatizacije. Ne-transparentan i proizvoljan proces privatizacije, koji je očito favorizirao menadžerske i političke strukture, većina građana percipira

kao nepravedan. Analiza podataka dobivenih istraživanjem *Privatizacija u očima hrvatske javnosti* iz 1998. godine daje poražavajuću, ali ne i iznenađujuću sliku procesa i dosjega privatizacije, dobitnika, gubitnika te karakteristika novih elita. Ispitanici preferiraju model participativnog, "mekog" kapitalizma, prisutnost države (iste koja je provodila takvu pretvorbu) te zahtijevaju potpunu reviziju pretvorbe od nezavisnog tijela. I ovdje se regresijskom analizom ustanovilo da negativna ocjena privatizacije nije rezultat sociokulturnog nasljeđa, već prvenstveno situacijskih reakcija. Štulhofer u skladu s rezultatima ukazuje na opasnost od klijentelističke, strukturalne korupcije koja, ukoliko se normalizira, pogubno djeluje na razvoj te razara civilnost. Zato predlaže sljedeće korake koji bi djelovali protiv osipanja civilnosti: borbu protiv širenja cinizma i oportunizma, fragmentiranu reviziju privatizacije, promicanje otvorenosti i neovisnosti medija, promicanje profesionalizma, transparentnost budućih odluka i uvođenje osobne odgovornosti.

Ovaj skup ogleđa značajan je prilog ekonomske sociologije razbijanju hrvatske tranzicijske magluštine. Ipak, on ne funkcionira kao knjiga – skupljeni radovi pisani su između 1993. i 1999. pa se koncepti i terminologija lagano mijenjaju od rada do rada prateći razvoj autora, što je dobro za razvoj teorije, ali je zbunjujuće za čitatelja.

Iako prva dva dijela knjige bude osjećaj nelagodnosti sociologu u nama (većim dijelom nisu ni objavljeni u sociološkim, već u ekonomskim časopisima), umiruje činjenica da se u istraživačkom dijelu koristio veći raspon analitičkih i konceptualnih oruđa društvenih znanosti. Zajednički zaključak tih radova na tragu je teze da civilnost nije u opasnosti od naslijeđenog "lošeg" sociokulturnog kapitala, već od destruktivnih i oportunističkih strukturalnih i institucionalnih rješenja.

Teo Matković